

MIKÉNT ADÓZTAK A KÉSŐ-RÓMAI KORBAN AZ ÉSZAK-AFRIKAI PROVINCIÁK?

BODA ÁRPÁD

Jelen tanulmány a késő-római adórendszer egyik sokat vitatott pontjával foglalkozik. A jogszabályokból, történeti művekből csak töredékesen összeállítható kép alapján számos történész úgy véli, hogy az egységességre való törekvés ellenére a birodalom egyes területein jelentős eltérésekkel valósult meg A Diocletianus császár által kialakított adórendszer. A jogszabályok értelmezése alapján Otto Seeck, André Déléage és így, a következők okán: A[rnold] H[ugh] M[artin] Jones is úgy vélte, hogy a római Észak-Afrika területén az adórendszer alapját képező egység, a *iugum* azonos volt a helyben szokásos területmértékkel, a *centuriával*, és a térség az általános elvektől eltérően, pusztán a földterület nagysága alapján adózott. A tanulmány a késő-római kor néhány adózásra vonatkozó szabályának összehasonlításával és elemzésével kíván választ keresni arra a kérdésre, hogy van-e megfelelően szilárd bizonyíték e nézőpont alátámasztására, vagy a római Észak-Afrika is a többi térségnek megfelelő adózási rendszer része volt.

A késő-római adórendszer teljes rekonstrukciója szinte megoldhatatlan feladat elé állította az elmúlt századok történészeit, annak sok részlete máig tisztázatlan vagy erősen vitatott maradt. Ennek legfőbb oka a ránk maradt irodalmi és jogi források szétszórt és hiányos voltában rejlik. A késő-római korszak irodalmi művei, mint például Libanios szónoklatai – a műfaj jellegénél fogva – csak kivételesen érintenek adójogi kérdéseket, és akkor is elsősorban az adórendszer működésének egyes káros társadalmi hatásaira koncentrálnak,¹ ám érthető módon nem tekintik feladatuknak annak egzakt közjogi leírását, hiszen az nem is férne bele semmilyen irodalmi műfaj keretébe. Sajnálatos módon az adórendszer teljes megértéséhez a korból fennmaradt jogszabályok sem nyújtanak elégséges segítséget. Az i. sz. 312–438 között kelt császári rendeleteket összegyűjtő *Codex Theodosianus*ban (majd a *Novella Valentiniani* és Maiorianus jogszabályainak szövegében) sem találjuk meg az adórendszerre vonatkozó teljes szabályozást, hiszen magát az adórendszert a kódexbe foglalt legkorábbi jogszabálynál is előbb, valamikor Diocletianus uralkodása alatt alkották meg. Pontos keletkezési ideje nem ismert, de bizonyosan Aristius Optatus egyiptomi praefectus i. sz. 297 március 16-ra – manapság több tudós által i. sz. 287-re datált – edictuma előtti időből származik,² Az ennél jóval későbbi időpontban született jogszabályokat összefoglaló *Codex Theodosianus* rendelkezéseinek nagy hányada ezért szükségképpen módosító vagy értelmező jellegű, amelyekből sok esetben nagyon nehéz következtetni a ránk nem maradt alaprendelkezés tartalmára. Emellett a hatalmas joganyagon belül szétszórtan, a

¹ Lásd Libanius: Or. XLVII. Itt a szónok a vidéki birtokosok és a körzetben állomásozó katonai parancsnokok bűnös összejárásáról szól, amellyel meghíúsítják, hogy a városokból adószedés céljából kiküldött curialisok beszedjék a kivetett adókat. Mivel a curialisok saját vagyonukkal feleltek a beszédendő adókért, ez az ellenállás koldusbotra juttatta őket, ami egyfelől súlyos kárt okozott a kiküldő városnak, az adóbevételek elmaradása pedig magát a birodalmat is súlyosan károsította.

² CAH² XII. 377; 11/III. Mireille Corbier: Coinage and taxation: the state's point of view.

legkülönbözőbb helyeken bukkanhatunk adójogszabályokra, vagy olyan szabályozásra, amely más kérdés rendezése közben részlegesen érinti az adózás kérdéseit. A joganyag szétszórta voltát mutatja, hogy a Codex számos adózással kapcsolatos szabályt tartalmaz a kifejezetten adózásra vonatkozó rendelkezések között³, ám adójogi szabályok bukkannak fel a katonáskodásra vonatkozó könyvben,⁴ majd a Novella Valentiniani rendelkezései⁵ és Maiorianus császár edictumai között is.⁶

Az i. sz. 6. századtól a iugum kifejezést tartalmazó források megritkulnak. A birodalom egykori nyugati felében, Cassiodorus levelezésében már csak egy esetben említi a iugum kifejezést, mind az ő későbbi egyik levele, mind Nagy Theoderich rendelkezései az azzal azonos millena elnevezést használják.⁷ A keleti félen, Iustinianus Novelláiban is csak két esetben találkozhatunk a iugum olyan említésével, amely további következtetésekre lehetőséget nyújt.

A jogszabályok összegyűjtése, értelmezése ezért rendkívül nehéz feladat, a szétszórta töredékekből kirajzolódó kép pedig ennek megfelelően ellentmondásos. A probléma mértékét jól jelzi, hogy M. I. Rosztovcev a Római Birodalom társadalom- és gazdaságtörténetéről írt nagy művében a késő-római adórendszert meglehetősen röviden tárgyalja, és szinte semmilyen további információt nem nyújt azon a néhány valóban közismert tényen túlmenően, hogy a megművelt földeket iugának nevezett adóegységekre osztották fel ebben a rendszerben, és hogy egy birtok adójának mértékét az adott földterület iugában kifejezett adóértékén túl a birtokon dolgozó személyek (capita) száma határozta meg.⁸

Néha a speciálisan gazdasági irányultságú szakmunkák sem tárgyalják mélyebben ezt a kérdést. Jól példázza ezt Dennis P. Kehoe *Mezőgazdaság és jog a Római Birodalomban* című könyve, amelyben a szerző *A colonusok röghöz kötése* című fejezeten belül szűk fél oldalt szentel a diocletianusi adórendszernek, röviden vázolja a iugatio rendszerének alapjait, majd egy mondatban (!) ismerteti a capitatio alapelvét, mely szerint „Ezen túlmenően a caputnak nevezett képzeletbeli (értsd: fiktív) egységekben számbavették a földtulajdonos hatalma alatt álló személyeket és állatállományt is.”⁹

A hagyományosan csak iugatio-capitatio néven emlegetett késő-római adórendszer körüli bizonytalanságot mi sem jellemzi jobban, mint az, hogy a történészek körében a mai napig vitatott kérdés, hogy milyen mértékig volt egységes ez az adórendszer, mekkora volt az annak alapját képező egy iugumnyi földterület a birodalom különböző térségeiben, és mennyiben sikerült annak a törekvésnek a megvalósítása, hogy az adóterheket relatíve egyenletesen osszák meg az adóalanyok, illetve a birodalom egyes tartományai között? Az ismert jogszabályokból teljes bizonyossággal csak a következő főbb pontok rajzolódhatnak ki:

- Az indictionak nevezett eljárás keretében birodalomban 15 évente felmérték a megművelt földterületeket, számba vették az egyes adóalanyok által birtokolt földterületeket, rögzítve eközben a birtokolt földek minőségét és művelési ágát, továbbá a birtokolt állatállomány nagyságát.

³ C.Th. XI. 1–28.

⁴ Lásd pl. C.Th. VII. 20. 2–4. vagy XI. 28. 13.

⁵ Lásd pl. N.Val. 13. 1–5, 15.1, 34.2.

⁶ N. Maj. 7.16.

⁷ GOFFART 1989, 170.

⁸ ROSTOVITZEFF 1957, 518–519.

⁹ KEHOE, 2007, 166. „In addition, personnel and livestock under landowner's control were reckoned in notional units called capita.”

- Felmérték továbbá a teljes populációt: azokat is, akik valamilyen mezőgazdasági tevékenységet folytattak, így valamilyen birtok „személyi állományához” tartoztak, de azokat is, akik más jellegű – például ipari – tevékenységet folytattak.
- A felmért természetes személy adóalanyok a capitának nevezett adóegység alapját alkották, bár ahogy azt rövidesen látni fogjuk, az már nagyon kérdéses maradt, hogy valójában hányféle capita létezett ebben az adórendszerben.
- Ezt követően a felmért és művelt földterületek várható hozamát egy fiktív, képzeletbeli birtokhoz, az egy iugumnak tekintett birtok jövedelemtermelő képességéhez viszonyították, ennek alapján határozva meg a föld birtokosára, mint adóalanyra kiróható adóterheket. E fiktív adóegység nagyságát és elnevezését egy valóban ősi gazdálkodási mértékegység alapján választották meg: a nevéből (iugum = iga) kikövetkeztethetően egy olyan elméleti birtokméretet jelentett, amit átlagosan jó minőségű talajból egy pár igába fogott ökörrel egy átlagos gazdálkodó képes volt művelés alatt tartani.¹⁰ Az is valószínűsíthető ebből, hogy az adórendszer kialakítása során az „egy adóegységnek” választott iugumnak volt egy természetes, ősi megfelelője a birodalom valamelyik térségében, és egy valahol már létező, természetes birtokméretből, az egy család ellátását biztosító „egész telekből” konstruálták meg a jogi értelemben vett fiktív iugumot. Ettől a pillanattól kezdve szükségképpen kétféle iugumnak kellett léteznie: egy elvont, absztrakt iugumnak, amely az adórendszer alapegysége volt, és egy természetes iugumnak, amelynek mérete a helyi viszonyoktól függött.
- E késő-ókori adórendszerben az adófizetési kötelezettségek egy jelentős része eleinte természetbeli szolgáltatásra irányult, mint pl. hadiló, katonai ellátmány, állati ellátmány, hadiruházat, de bizonyos birtoktípusok a hagyományoknak megfelelően továbbra is pénzben adóztak, mint például a szőlők, gyümölcsösök, majd az idők múltával egyre több természetbeni adó pénzben történő megváltására került sor. Szükséges észlelni, hogy még a természetben nyújtandó szolgáltatások egy része is feltételezte a mögöttes árupiacot és a pénzforgalmi rendszert. Hadiruházatot ugyanis nem lehet birtokon termelni, így a beszolgáltatás szükségképpen pénzben történik akkor is, ha annak megnevezése hadiruházat vagy annak egy évre eső hányadának nyújtása.¹¹

A rendszer pontosabb megismerését jelentősen nehezíti az is, hogy a még valamennyire ismertnek tekintett tényezők körében is igen sok a bizonytalanság. Így például jelentős vita

¹⁰ Itt szükséges eloszlatni egy nagyon általános és széleskörű félreértést. Számos szerző úgy véli, hogy az egy iugumnyi földterület éppen akkora volt, mint amekkorát egy gazdálkodó egy pár ökörrel egy nap alatt fel tudott szántani. Ez az elgondolás azonban a mezőgazdaságra vonatkozó ismeretek hiányos voltából fakad. Mint látni fogjuk, az egy iugumnyi földterület első osztályú szántóföld esetén *legkevesebb* 12,5 iugerumnyi földet jelentett, vagyis $15 \times 2500 = 31\,250$ négyzetmétert. Egy pár ökör azonban 20 centiméteres barázdamélység mellett *legfeljebb* napi 1100 négyzögölnyi földet, azaz szűk 4000 négyzetmétert tud felszántani, így az *egyszeri szántás* időigénye minimum 8 nap, másodosztályú föld esetén (15 iugerum = 37 500 négyzetméter) 9-10 nap. Az egy iugumnyi földterület valójában egy két ökörrel rendelkező földműves által megművelhető általános birtokméretet jelentett, még az egy nap alatt felszántható terület az egy iugerumnyi (2500 m²) terület. Vö: Plin.Nat.hist. XVIII. 3,9.

¹¹ C.Th. VII. 6.5. és C.Th. 6.3. Az utóbbi jogszabályból világosan kitűnik, hogy egy katonai öltözet értéke meghaladta az egy iugumnyi birtok vagy egy capitának megfelelő adóegység szokásos adóját, ezért a hadiruházat-szolgáltatására köteles adóalanyok több év alatt, részletekben fizették meg ezt az adónemet.

folyik arra nézve, hogy mekkora volt természetben az egy iugumnyi földterület, és ez a fikatív, csak az adózás számításához használt birtoknagyság azonos volt-e birodalom minden pontján? A bizonytalanság alapvető kiindulási pontja az a tényező, hogy még az adórendszerrel foglalkozó jogszabályok is gyakorta eltérő elnevezéssel illetik az adózás alá vont vagy éppen az adókedvezmény alá eső fölterületeket. Az edictumok a rendelkezés tárgyát képező földterületekre mind a terület nagyságára, mind az adóegységre vonatkozó megnevezéseket is használják, így a jogszabályokban felváltva találkozunk a iugum, millena, iulia, centuria és iugerum kifejezésekkel. Legalább ilyen zavaró az a körülmény is, hogy egy-egy rendelkezés önmagán belül is eltérő megnevezésű adóalap után állapít meg kötelezettséget, amelynek okán például alapvetően kérdésessé válik, hogy hány fajta capita képezte az adórendszer alapját, és az milyen viszonyban állt a földdel. Ennek szemléltetésére érdemes egy pillantást vetni egy i. sz. 377-ban keletkezett jogszabályra, amely a birodalom keleti felében a gótok ellen zajló súlyos háború okán¹² rendkívüli adóként katonairuházat-szolgáltatására vonatkozó pótdadó befizetését írta elő, de a szövegből kitűnően az adóalanyok nagyobb részétől mégis aranypénzben fizetendő adót követelt meg, és ami még fontosabb, adózási egységként csak a iugum és a capita kifejezéseket használta:

C.Th. VII. 6.3. Imperator Valens, Gratianus és Valentinianus¹³ Augustusok Modestus Praefectus praetorióinak:

„Thracia provincia fizessen meg minden 20 iugum vagy minden 20 capita után egy katonai öltözetet.¹⁴ Schytia és Moesia eközben minden 30 iugum vagy 30 capita után az egy katonai öltözetre eső (befizetési kötelezettség) egy éves hányadát teljesítse. Egyiptomban és a keleti tartományokban minden 30 iugum után kell egy teljes öltözetet teljesíteni, míg Asia és Pontus dioecesisben a fentebb írt mennyiségű iugum vagy capita után kell az egy öltözetre eső egy éves adóhányadot megfizetni, ugyanolyan módon, mint a keleti provinciákban, kivéve Osroena és Isauria provinciákat, melyek élvezzenek fizetési kiváltságot az évente minden iugum után aranyban megfizetett földadó ellentételezéseként, amiért is elrendeltük, hogy ez utóbbi provinciák (most) ne aranypénzben fizessék meg (ezt) az adót.”¹⁵ Kelt Hierapolis, 377. aug. 09.

¹² Az i. sz. 376–382. között folyamatban levő gót háborúról van szó, melynek részeként 378. augusztus 9-én Hadrianopolisnál a Fritigern által vezetett gótok megsemmisítették Valens kelet-római császár hadseregét. Az ütközetben (vagy a zűrzavaros menekülés során) Valens is odaveszett serege kétharmadával együtt.

¹³ Értsd: II. Valentinianus, aki hatéves gyermekként nyilván nem vett részt a rendelet megalkotásában, de mint Gratianus társcsászárat, a császár személye iránti tiszteletből, illetve abból a jogi hagyományból, hogy a kor rendeleteit általában a birodalom mindkét felében uralkodó császárai nevében bocsátották ki, feltüntették a jogszabály alkotói között.

¹⁴ Az eredeti szövegben „vestis” szerepel, amely alatt vagy egy katonai öltözetet kell érteni, vagy egy katona felszereléséhez szükséges valamennyi ruházatot.

¹⁵ A fordítás a jogszabály latin szövege és Clyde Pharr angol nyelvű fordításának egybevetése alapján készült:

Imppp. Valens, Gratianus et Valentinianus aaa. Modesto praefecto praetorio. Provinciae thraciarum per viginti iuga seu capita conferant vestem: Scythia et Moesia in triginta iugis seu capitibus interim annua solutione dependant: per Aegyptum et Orientis partes in triginta terrenis iugis, per Asianam vero et Ponticam dioecisim ad eundem numerum in capitibus seu iugis annua vestis collatio dependatur, ita ut per Orientem provinciae in titulo auri comparaticii, quod per iugationem redditur, compensationis gratia perfruantur exceptis Osroene et Isauria nam easdem constat aurum comparaticium minime redhibere. Dat. V id. aug. Hierapoli Gratiano a. IIII et Merobaude v. c. cons.

Az idézett szövegből kitűnik, hogy a Római Birodalom keleti felében már mindenütt kialakították a negyedik század utolsó negyedére a iugatio-capitatio rendszerét, így Richard Duncan-Jones e szövegre támaszkodva alappal állapíthatta meg, hogy „erre a korszakra a Keleten nagymértékben szabványosított rendszert tételezhetünk fel”¹⁶. Ugyanakkor roppant zavaró az a körülmény, hogy a pótdadó kivetésére tartományonként eltérő mértékben került sor, és nem ismert, hogy a tartományonként eltérő mértékű adóterhelést ez esetben milyen politikai, gazdasági, katonai okok vagy esetleg ezek kombinációi eredményezték. Még zavaróbb, hogy e jogszabály szövegéből és más szabályokból többféle fejadó típus – capita – léte-re kell(ene) következtetni. Az idézett edictum szövegéből ugyanis egyenesen következik, hogy például Thracia provinciában léteznie kellett egy olyan adóalany csoportnak, amelyik nem tartozott közvetlenül a termőföldhöz, de akiből a jelen ismereteink alapján egy meg nem határozható számú adóalanyból álló absztrakt capita csoportot képeztek, amely csoportnak az adóterhelése viszont éppen az egy iugumnyi földdel volt azonos mértékű. Ugyanilyen, a földtől elkülönült vagy a földadóval csak részben kapcsolatban álló capita adóegység létezésére utal az a tény, hogy Gallia területén fekvő Autun városa i. sz. 311 körül 7000 capita tekintetében kapott adóelengedést Nagy Konstantintól,¹⁷ amely esetben a capita bizonyosan nem a konkrét adóalanyok számára utal, hanem valamilyen absztrakt adóegységre, amelynek alapját a város adózó lakosságának számából és/vagy a városhoz tartozó földterületekből képezhették.

Más szabályok viszont arra utalnak, hogy egy adott méretű termőföldhöz szükségképpen hozzátartozott valamilyen számú, fejadó (capita) alá tartozó adóalany,¹⁸ és a „földhöz tartozó capita” esetén a rendszer alap gondolata nyilvánvalóan az volt, hogy a birtok és a rajta dolgozó munkaerő összessége együtt képezi az adóalapot, ahogy azt Rosztovcev és Kehoe helyesen meg is állapította.

The provinces of Thrace shall contribute one outfit of clothing for each twenty land tax units or personal tax units. Scythia and Moesia, meanwhile, shall make an annual payment of one outfit for each thirty land tax units or personal tax units. Throughout Egypt and the districts of the Orient one outfit shall be furnished for each thirty land tax units: throughout the dioceses of Asia and Pontus the annual clothing tax shall be paid according to the same number of personal or land tax units, in such way that in the Orient the provinces, except Osroena and Isauria, shall enjoy the privilege of commutation under the title of gold for purchase, which is paid for each land tax unit. For it is established that the latter provinces do not pay gold for purchase.

¹⁶ DUNCAN-JONES 1990, 208.

¹⁷ CAH² XII. (Chapter 11: Mireille Corbier: Coinage and the Taxation: The State's Point of View) 378.

¹⁸ Itt a C.Th. VII. 20.4. alatt felvett azon szabályról van szó, amelyet a pontos jogszabályhely megjelölése nélkül, de tartalmilag összefoglaló módon, lényegét tekintve helyesen ismertet Mireille Corbier a CAH² XII. már idézett 11. III. 7. fejezetében. E jogszabály arról rendelkezik, hogy a comitatenses veteránjai, a császári testőrség és a folyamórség veteránjai, ha letöltötték aktív szolgálati idejüket, 4 capita erejéig élvezzenek adómentességet, ha pedig a harcéri seregek katonája a szolgálati idő letöltése előtt került elbocsátásra öreg kora vagy szolgálata alkalmatlansága miatt, két személyre élvezzen adómentességet annyi ideig, ameddig a szolgálata tartott. Ám ugyanez a kedvezményezett capita a földadótól egyes esetekben mégis teljességgel elkülönülhetett. A C.Th. VII. 20.3. alatt felvett szabály szerint ugyanis a veterán nemcsak földet kaphatott a leszerelése után, hanem üzleti vállalkozásba is kezdhetett. Mivel azonban a veteránoknak fejadómentességet biztosító szabály *általános jellegű*, vagyis nincs olyan szabály, amely a kedvezmény alkalmazását csak a földbirtokra korlátozná, ebből a contrario az következik, hogy fejadó fizetési kötelezettség a földhöz és az üzleti vállalkozáshoz is társulhatott.

Nem sokkal tisztázottabb a helyzet a földadó alapjául szolgáló absztrakt adóegység, a *iugum* méretének pontos beazonosítása terén sem, és az még nehezebben dönthető el, hogy egy-egy tartományban mit is kellene egy *iugumnyi* adóegység alatt értenünk. A római Afrika területén található provinciákra vonatkozóan ránk maradt jogszabályokban ugyanis sehol nem szerepel közvetlenül a *iugum* szó, mint az adózás alapjául szolgáló egység megnevezése. Két különböző, az adózással kapcsolatos jogszabályban kifejezetten a *centuria*, vagyis a 100 herediumnak, azaz 200 *iugerum*nak megfelelő területmérték kifejezés található meg.¹⁹ Ebből a két jogszabályból A. H. M. Jones azt a következtetést vonta le, hogy „az adózás pénzügyi egysége Africa területén a *centuria* volt, amely pusztán egy földterület, nem véve számításba sem annak művelt (vagy műveletlen) voltát, sem annak minőségét”²⁰. A. H. M. Jones tehát a római Afrika területén a *iugumot*, mint adóegységet közvetlenül azonosnak tekintette az egyébként földterület mértékegységként használt *centuriával*, és e véleményével nem áll egyedül: a *Codex Theodosianus* angolra fordító Clyde Pharr a C.Th. XI.28.13. alatt felvett jogszabályhoz fűzött lábjegyzetében maga is egyenlőség jelet tett a *iugum* és a *centuria* közé.²¹ Ahogy azt Richard Duncan-Jones észlelte, álláspontjuk közös gyökere minden valószínűség szerint Otto Seeck német és André Déléage francia történész munkásságára vezethető vissza,²² de az igazsághoz hozzátartozik, hogy már Theodor Mommsen is azonosnak tekintette a *centuriát* és *iugummal*.²³ Duncan-Jones azonban rögtön azt is megállapítja: „Am nincs olyan bizonyíték, amely azt mutatja, hogy a két egységet (értsd: a *iugumot* és a *centuriát*) azonos mérték szerint adóztatták. Ennek következtében a Seeck-től ránk maradt, valószínűtlen ortodox nézőpontnak, amely az afrikai *centuriát* az adóterhelés szempontjából a *iugum* közvetlen megfelelőjének tekintette, úgy tűnik, semmilyen szilárd alapja nincs.”²⁴

Duncan-Jones a bizonyítékok közvetlen hiányán túlmenően összegzi azokat az egyéb aggályokat is, amelyeket a *centuriának* a *iugummal* történő azonosítása felvet. Ismerteti a ciprusi Epiphaniusnak az i. sz. 392-ben *A mértékekről* írott munkáját, amelyben a szerző meghatározza a helyben szokásos *iugum* nagyságát, amely első osztályú föld esetén abban a térségben 12 vagy 13 *iugerum*nak, másodosztályú föld esetén 15 *iugerum*nak adódik.²⁵ Mivel a *centuria* a már mondottak szerint 200 *iugerum*nak megfelelő terület, így Duncan-Jones kiemeli, hogy amennyiben az ortodox nézetek helyesek volnának, úgy Észak-Afrikában az egy adóegységnek megfelelő földterület legalább 15-ször nagyobb lenne, mint a birodalom többi területén. Duncan-Jones ennek okán alappal mutat rá arra, hogy ennek egyenes következményeként az adóterhelés ebben a térségben 15-ször kisebb lenne, mint bárhol másutt, „[...] dacára Africa méretének, gazdagságának és megújuló termékenységének. Egy ilyen hatalmas mértékű anomália viszont nehezen egyeztethető össze a nézőponttal, hogy a Késő-Római Birodalom adórendszere bármilyen racionalitással is bírt. Ez nyilvánvaló ellentétben áll azzal a ténnyel is, hogy közvetlen azonosság látszik a birodal-

¹⁹ C.Th. XI. 28.13; N. Val. 34.2.

²⁰ JONES 1964, 453.

²¹ PHARR 1952, 320.

²² DUNCAN-JONES 1990, 209.

²³ MOMMSEN 2010, IV. 229.

²⁴ DUNCAN-JONES 1990, 208–209.

²⁵ DUNCAN-JONES 1990, 222. 6. sz. függelék. További megjegyzésként kívánkozik ide, hogy egy római szír jogkönyv Epiphaniussal ellentétben 20, 40 és 60 *iugerum*ban határozta meg az első-, másod- és harmadosztályú földből álló *iugum* területét.

lom különböző részeiben használt adóegységek, az első osztályú iugum és millena (mérete) között.”²⁶

Richard Duncan-Jones érvelése azért is különösen megfontolandó, mert valóban nehezen fogadható el az az érvelés, amely szerint a késő-római korban úgy alkották meg az adórendszert, hogy abban nem volt semmilyen rendszer, majd ennek okán teljesen irracionális módon a leggazdagabb térségekre vetették ki a legkisebb adót. Egy ilyen feltevés ugyanis jogi, pénzügyi és közigazgatási szempontból a birodalmi közigazgatás teljesen ésszerűtlen működését tételezi fel.

Tisztán jogi megfontolás alapján is értelmetlen lett volna egy olyan szabályozás, amely azt tűzné ki célul, hogy ne helyezze egységes jogi alapokra az adófizetési kötelezettséget. Gyanakodva kell figyelni minden olyan jogértelmezést, amelyből az a következtetés adódik, hogy a jogalkotó legális zűrzavart akart létrehozni, ez a gondolat ugyanis a jog alapvető céljával és szellemiségével ellenkezik, és roppant idegen lenne a római jogászok gondolkodási módjától is. Nem kevésbé irracionális e feltételezés pénzügyi következménye is. Érthetetlen volna, hogy a központi hatalom miért éppen a legnagyobb adóbevételi lehetőséget nyújtó provinciák gazdasági kapacitását hagyja kihasználatlanul, miközben minden ismert kormányzat minden korban arra törekedett, hogy bevételeit maximalizálja.

A történészek figyelmét ezeken túlmenően még egy nagyon fontos szempont kerülte el akkor, amikor a Seecket követő A. H. M. Jones ténymegállapításait elfogadták. Arról van szó, hogy a római közigazgatás teljesen irracionális működését jelentette volna, ha több, mint egy évszázadon át, visszatérő jelleggel, aprólékos munkával felméri a birodalom földjeit és adóalanyait, majd a felmérés eredményét egyes térségekben nem használják fel semmire. A jogszabályokból ismert az a korábban már említett tény, hogy Diocletianus korában az „indictionak” nevezett eljárás során 15 évente felmérték a megművelt földterületeket a rajta található munkaképes népességgel együtt. Ez a folyamat a római Afrika provinciáiban is rendszeresen lezajlott, és több olyan szabály ismert, amely kifejezetten utal arra, hogy az *indictio*s eljárást az 5. században is rendszeresen lefolytatták.²⁷ A felmérés lebonyolításával kapcsolatos feladat nagyságát mi sem jelzi jobban, mint az, hogy 15 évente mintegy 4 000 000 négyzetkilométernyi területen kellett felmérni a birodalom művelés alá vont földterületeit, és ennek során számba kellett venni rajta élő legalább 44 millió, de egyes megfontolások szerint 70 milliós népességet is.²⁸ Ez hatalmas, igen aprólékos munkát

²⁶ DUNCAN-JONES 1990, 209: itt a szerző a N. Maj. 7.16. alatt felvett azon rendelkezésre utal, amely kifejezetten „iugum vel millenam” rendelkezik az adókvetésről, azonos, 2 (vagy más értelmezés esetén 2 + fél) solidus adót megállapítva e két különböző elnevezésű, de azonos nagyságú, 12,5 iugerumnak megfelelő földterületre.

²⁷ A C.Th. XI. 17.3. alatt felvett, i. sz. 401-ben keletkezett szabály Észak-Afrika tekintetében arról rendelkezik, hogy a jövőben az eddig begyűjtött hadilovak helyett azok pénzbeli ellenértéke kerüljön beszolgáltatásra a „jelenlegi *indictio*s időszak 12. évét követően”. Eredeti szövegkörnyezetében: „[...] *Equos canonicos militares dioeceseos Africanae secundum subiectam notitiam singularum provinciarum ex praesenti duodecima indictione iussimus adaerari, in tribuendis viris clarissimis comitibus stabuli sportulis in binis solidis pro singulis equis servari consuetudinem decernentes* [...]”

²⁸ Nagyon vitatható, és ennek okán külön tanulmányok sokasága tárgyalja, hogy hány személy élhetett a késő-római korban a birodalom területén. Beloch munkássága nyomán sokáig az volt az általánosan elfogadott nézet, hogy a lakosság lélekszáma az i. sz. 2. század közepén legfeljebb 55–60 millió fő lehetett, onnan ismeretlen ütemben ugyan, de bizonyosan csökkent a Római Birodalom széthullásáig. Ezt a vélekedést tükrözi a CAH² XI. kötetében a Bruce W. Frier által a birodalom demográfiájáról írt 27. fejezet is. Andrew Wilson azonban egy másik tanulmányában

jelentett a közigazgatás teljes apparátusára nézve, így nagyon nehezen volna megmagyarázható, hogy ezt a munkát azért végeztettek volna el 15 évente ismétlődő jelleggel, hogy aztán annak eredményét teljesen figyelmen kívül hagyják, és egyszerűen területi alapon kezdjék el adóztatni a pénzügyileg felmért területet. Seeck és A. H. M. Jones azonban, ahogy már láttuk, úgy értelmezték az eléjük került joganyagot, hogy a római Észak-Afrikában a földek használati módjuktól és minőségüktől függetlenül, minden megkülönböztetést mellőzve egységesen, centuriánként adóztak. Evidens módon ez a gondolat ahhoz a végkövetkeztetéshez vezet, hogy a térségben az egész indictio rendszernek nem volt semmi értelme, hiszen az adózás e térségben nem az indictio folyamatára épült, hanem egyszerűen a földnyilvántartásra. Ám akkor óhatatlanul adódik a kérdés: milyen célt is szolgált a térségben az indictio eljárás? Bármely központi hatalom miért végeztet el olyan felméréseket, amelyeket aztán nem használ fel semmire? Erre nem lehet egyszerűen azt a választ adni, hogy a római adórendszer mindig is diverz volt és az is maradt, vagy nem épült ki teljesen a 4. századra, mert az észszerűtlenség nem azonos a sokszínűséggel.

A racionalitás tehát több szempontból élesen ellentmond Seeck és A. H. M. Jones hipotézisének, ám mivel véleményük kétségtelenül jogszabályokon nyugszik, az észszerűtlenségre hivatkozás semmiképpen sem elég alap álláspontjuk megdöntésére. Az e tárgyban kialakult vita eldöntéséhez tehát először legalább tartalmilag szükséges megvizsgálni azon négy jogszabályt, amely Seecket, Clyde Pharrt és A. H. M. Jones is arra a feltevésre vezette, hogy a római Észak-Afrikában a centuria a földadó tekintetében a iugummal azonos alapegység volt, majd meg kell vizsgálni, hogy a rendelkezésre álló joganyag alapján joggal következtettek-e arra, hogy római Észak-Afrikában a földadó alapjául szolgáló egység a centuria volt, és alátámasztható-e az a vélekedés, hogy ezen adóegység adóterhelése azonos volt a jóval kisebb területű iugum adóterhelésével?

Az első vizsgált jogszabály Justinianus császár korából, i. sz. 545-ből származik, és az alábbiakat tartalmazza:

Nov. CXXVIII. Caput III.

„Elrendeltük az adók befizetése tekintetében, hogy az adószedők részleges vagy teljeskörű elismervényt adjanak a beszedett adókról az (adófizetőknek), amelyben fel kell tüntetni, hogy milyen módon történt az adófizetés, meghatározva azt pénzben (solidusban) és

---

(BOWMAN–WILSON 2011, [Chapter 7: City Size and Urbanization in the Roman Empire] 161–195.) összegezte a birodalom városainak módszeres régészeti felméréséből származó eredményeket, amelyekből kitűnik, hogy a 2. században a római vidéknek 10 748 500 városlakót és katonát kellett eltartania. Andrew Wilson éles szemmel mutat rá e tanulmányában, hogy a korábban becsült 60 milliós lakosság esetén ez 17,9 százalékos urbanizációs rátának felelne meg, ám az urbanizáció ilyen szintjéhez *szükségképpen* Európa legfejlettebb államainak a 17. század végén tapasztalható gazdasági teljesítménye tartozik. Még a magasabb, 75 milliós lakossághoz tartozó 10 százalékos urbanizációs ráta is Anglia vagy Franciaország 1600-as gazdasági szintjét tételezi fel, ezért nyilvánvaló, hogy vagy birodalom gazdasági teljesítményére vonatkozó nézeteinket kell megváltoztatni, vagy a birodalom gazdaságának méretére, benne a lakosságára vonatkozó elképzeléseinket kell újragondolni. Ám nem csak az i. sz. 2. századi népességi adatokra vonatkozó becslést kell felülvizsgálni. Figyelembe kell vennünk azt is, hogy a birodalom több térségében (Észak-Afrika, Palesztina, Szíria-Anatólia határa, Britannia, Hispania) a népességi csúcs térségenként eltérően az i. sz. 4–6. századra esik, így alappal kételkedhetünk abban a hagyományos elgondolásban, hogy e korban mindösszesen csak 40–44 millió lakossal számolhatunk. Peter Heather ennek okán a IV. század végi Római Birodalom lakosságát *legalább 70 millió főre* becsüli (vö. HEATHER 2006, 182.). Ez a lélekszám már sokkal elfogadhatóbb, 14 százalékos urbanizációs rátához vezet, mint a 40–44 millió fős becsléshez tartozó egészen hihetetlen 25 százalékos körüli érték.

árufajtában, és emellett iugumban vagy iuliában vagy centuriában, és (meg kell nevezni) a birtok nevét, amelyre az adót kivetették. Amennyiben az említett tisztviselők nem adják át a fenti megkövetelt bizonylatot, 10 aranyfont büntetéssel és testi büntetéssel kell őket sújtani. Ehhez hasonlóan, tíz aranyfont büntetéssel legyen sújtva az a tartományi bíró is, aki az esetről tudomást szerezvén nem intézkedik, és nem kényszeríti az adószedőket, hogy az általunk előírtak szerint adjanak elismervényt a beszedett adókról.”

Ez a jogszabály első, felületes olvasatban azt látszik igazolni, hogy a iugum, iulia és centuria azonos adóegységet képviseltek. Ám ennek a jogszabálynak – a szabályozás célját is figyelembe véve – kétségtelenül inkább az az értelme, hogy az adóalanyok olyan elismervényt kapjanak, amely az általuk helyben használt földmértékben, ezért ellenőrizhető módon tartalmazza az adókiadás alapját képező földterületet és az abból befizetett adót.

Szintén Justinianus korából, i. sz. 534-ből származik a másik vizsgált jogszabály is, amelynek valójában az első néhány sora a lényeges, mivel az azt következő részek már a szabályok megszegőinek büntetését tartalmazzák:

Nov. XVII. Caput VIII.

„Kényszerítsd az állami adók behajtással megbízott személyeket arra, hogy az adófizetőknek adott elismervényeikben mindent jól láthatóvá (ti. világossá, egyértelművé – a kiadás tőlem B. Á.) tegyenek: (az adó alapjául szolgáló – B. Á.) zyocephalumos, a iugumot, a iuliát és centuriát, vagy akár hogy is nevezzék azokat térségenként (eltérő módon). (Az elismervényben meg kell jelölni azt is, hogy) kikre és milyen birtokokra vetik ki ezeket (az adókat), megadván a birtok minőségét,²⁹ és meg kell határozni az elvont adót, vagy az árufajta, vagy a fizetendő arany (összegszerű mennyisége – B. Á.) szerint.”

E jogszabály látszólag egyenlőségjelet tesz a iugum, centuria, a iulia és az Egyiptomban használt zyocephalos között, de ahogy Duncan-Jones helyesen észlelte, itt is az állapítható meg, hogy elsősorban elnevezésbeli, de nem feltétlen tartalmi, adózási azonosságról van.

A harmadik e jogszabályok közül Honorius császár i. sz. 422-ben kelt azon rendelete, amelyet XI. 28.13. szám alatt vettek fel a *Codex Theodosianus*ba. Az edictumot a császári magánkincstár comesének, Venantiusnak címezték, és a császár ebben arról rendelkezett, hogy Proconsularis provinciában 5700 centuria és 145,5 iugerum, még Byzacena provinciában 7615 centuria és 3,5 iugerum földterületet törölni kell a császári birtokokra vonatkozó adójegyzékből annak helyesbítése érdekében. (E két provincia nagyjából a mai Tunézia területét fedte le, a törölni rendelt földterület nagysága átszámítva 665 000 hektár.)

Bár e jogszabály szóhasználatából – vagyis hogy az adójegyzékből centuriában megállapított mennyiséget kell törölni – evidensnek látszik Seecknek és követőinek álláspontja, mégis, más jogszabályokkal egybevetve ez tűnik a leggyengébb bizonyítéknak a centuria és a iugum azonosságára nézve. Az adómérséklésekre vonatkozó egyéb szabályokból ugyanis azt láthatjuk, hogy a birodalom más területein, például Itáliában is *területmértékben* rögzítették az adójegyzékből törölni kívánt vagy adómérséklésben részesített birtokokat:

C.Th. XI. 28. 2.

Imperator Arcadius és Honorius Augustusok Dexter praefectus praetorióinak:

Campania Suburbanica tartomány lakosai számára elengedjük 528 042 iugerum (olyan termőföld) adóját, amely a mondott provincia területén ellenőreink nekünk küldött jelentése

²⁹ A földbirtokokat a föld termőképessége (várható hozama) alapján minőségi osztályokba sorolták. A korabeli források alapján ismert, hogy az adókat a méltányosság okán oly módon állapították meg, hogy az egy iugumnyi földterület mértéke nagyobb volt gyengébb minőségű termőföld esetén, így hozzávetőlegesen ugyanannyi termés képezett egy egységnyi adóalapot.

és a régi okiratok feljegyzései szerint elhagyott és gondozatlan állapotúnak mutatkozik, és megparancsoljuk, hogy a fölösleges adólajstromokat égessék el.

Mediolanum, 395. március 24.³⁰

Ez a jogszabály Campania területén sem adóegységekben (iugumokban vagy millenában) rendelkezett az adójegyzékből törlésről, hanem iugerumban, vagyis a terület nagyságát jelző mértékegységben határozta meg az adójegyzékből törlendő földeket. Érthető módon mégsem akadt egyetlen történész sem, aki azt vélelmezte volna, hogy Itáliában a iugerum volt a millena vagy a iugum helyett az adózás alapja, noha azzal a logikával, ahogy Seeck és A. H. M. Jones eljárat, erre a téves következtetésre kellett volna jutniuk. A. H. M. Jones tévedését, az általa ismert jogszabály félreértelmezését feltehetően annak az egyszerű ténynek a figyelmen kívül hagyása okozta, hogy a földadóra vonatkozó adójegyzék nem lehetett a földnyilvántartástól független jegyzék. Az adójegyzék alapját szükségképpen a földnyilvántartás kellett, hogy képezze, amelyből aztán levezették a birtokosra vonatkozó adózási kötelezettségeket. Amennyiben megpróbáljuk rekonstruálni az indictiós eljárás folyamatát, az aligha képzelhető el másként, mint olyan módon, hogy a császári adminisztráció egy adott tartományban felmérte az összes megművelt földterület nagyságát, minőségét, a használat módját (pl. szántó vagy olajfaültetvény), annak tulajdonosát, a vele együtt vagy hatalma alatt dolgozó személyeket, és ezen felmérés eredményét vette nyilvántartásba. *Más lehetőség nem is nagyon lett volna, mivel az adóalanyok a birtokok értékesítése, megvásárlása során nem absztrakt adóegységeket, iugumokat adtak-vettek, hanem különféle nagyságú és minőségű, a termelés szempontjából eltérő hasznosítású földterületeket.* A földek valós térmértékének és a rájuk vonatkozó egyéb szükséges adatoknak a nyilvántartásba vételét követően lehetett azokat adóegységekbe sorolni, vagyis meghatározni, hogy melyik tulajdonos hány fiktív iugum értékű földet birtokol, így végső soron mekkora adófizetési kötelezettség terheli.

Az adójegyzék készítésére vonatkozó e logikus eljárási rendet teljes egészében alátámasztja a Digestába felvett, de még Ulpianustól ránk maradt egyik korábbi szabály,³¹ amelynek lényege szerint először a birtokok nevét kell felvenni a cenzusba, aztán várost és a körzetet, amelyhez tartozik, aztán a két legközelebbi szomszéd nevét, majd, hogy mennyi iugerum földet vetettek be az utolsó 10 évben, mennyi a szőlőművelés alá vont terület és így tovább.

Praktikus jogászai gondolkodás mellett nemigen képzelhető el másféle nyilvántartás, mivel egy nem területi alapra helyezett adójegyzék hamarosan a teljes zűrzavar állapotába jutna. Ahogy ugyanis fentebb már rögzítésre került, az adóalanyok egymás között természetben létező birtokokot ruháznak át, vagyis meghatározott helyen fekvő és adott művelési ágba tartozó, a helyben szokásos módon iugerumban, centuriában, arourában meghatározott

³⁰ A magyar nyelvű fordítás a jogszabály latin nyelvű szövege és PHARR 1952, 318. oldalán elfekvő angol változata egybevetésével készült.

³¹ Dig. 50.15.4. Forma censuali cavetur, ut agri sic in censum referantur. nomen fundi cuiusque: et in qua civitate et in quo pago sit: et quos duos vicinos proximos habeat. et arum, quod in decem annos proximos satum erit, quot iugerum sit: vinea quot vites habeat: olivae quot iugerum et quot arbores habeant: pratium, quod intra decem annos proximos sectum erit, quot iugerum: pascuam quot iugerum esse videantur: item silvae caeduae. omnia ipse qui defert aestimet. Ulpianus i. sz. 228-ban hunyt el, így az általa rögzített szabály legalább 160 évvel korábbi, mint a Diocletianus által létrehozott adórendszer. Nincs azonban ésszerű okunk annak feltételezésére, hogy az adójegyzék felfektetése másként történt volna az i. sz. 4. században, hiszen akkor e szabály nem került volna a Digestába.

nagyságú földterületeket. Ha az adóalanyok földjeit az állam csak fiktív adóegységként tartaná nyilván, például hogy Servius Priscus 2,5 iugummal rendelkezik, az ügyletekben rögzített változásokat lehetetlen volna keresztül vezetni az adónyilvántartáson. Amennyiben azonban a nyilvántartás a birtokolt földterületre és legfontosabb jellemzőire vonatkozik, minden ügylet azonnal átvezethető, és az adásvétellel érintett területhez tartozó adót is csak akkor kell újraszámolni az új birtokosra történő egyszerű átvezetés helyett, ha az eredeti tulajdonos a birtokállományának csak egy részét ruházta rá a vevőre. Így már könnyen érthető, hogy valamennyi provinciában a helyben szokásos területmértékben rögzítették a birtokolt földek nagyságát, majd azt számították át adóegységekre. A rendszer alapja mindenképpen a földterület rögzítése volt, így a törlést vagy az átvezetést is földterületben kellett megjelölni. Röviden összegezve tehát, pusztán abból a tényből, hogy Africa provinciában az adónyilvántartás korrigálását a helyben szokásos terület mértékegységben rendelték el a késő-római korban, egyáltalán nem lehet olyan következtetést levonni, hogy az adott mértékegység egyben az adóegység megjelölésére is szolgált, vagy azzal azonos lett volna.

A fenti szabályozáshoz képest már jóval közvetlenebb bizonyítéknak tekinthető A. H. M. Jones véleményének igazolására III. Valentinianus azon 451. július 13-án kelt edictuma, amely a N.Val. 34. 2. alatt került besorolásra. Ebben a jogszabályban, amelynek címzettje Firminus praefectus praetorio és patricius, a császár a következőt rendeli el a vandál invázió által vagyontól megfosztott afrikai földbirtokosok és előkelőségek legalább részleges kártalanítása érdekében:³²

„Évégből (értsd: a sérelmek orvoslására – a kiegészítés tőlem B. Á.) Numidia provincia területén a fent említett előkelőségeknek és földbirtokosoknak 5 éves adómentességgel adományozunk majdnem 13 000 centuriányi elhagyott földet, amely, amiként azt Méltóságod jelentése állítja, (most) nem hoz hasznot. Ezen túlmenően megparancsolom, hogy *azt a kétezer solidust*, amely(nek beszédése) elmaradt és elveszett a kincstár számára abból a 20 *siliqua jogcímén minden centuria földre kivetett adóból*, be kell szedni Méltóságod hivatalán keresztül, és be kell fizetni a praefectus praetorio kincstárába, és a Mi rendelkezésünknek megfelelően rendelkez rőla, hogy mindazon személyek részére, akiket az ellenség pusztítása tönkretett és száműzetésbe kényszerített, a fentebb említett összeg e személyek érdemeivel arányban álló módon, annak megfelelő mennyiség szerint legyen szétosztva minden évben.”³³

³² A kártalanítás hátterében a vandál invázió állt. Észak-Afrikában a Proconsularis és Byzacena provinciát i. sz. 439-ben véglegesen meghódító vandálok sok helyi nagybirtokost és előkelőséget megfosztottak birtokaiktól. Ezen elkonfiskált birtokok képezték a vandál király és közvetlen kísérete, illetve kisebb részben az egyszerű harcosok létének gazdasági alapját. A volt tulajdonosok egy része a szomszédos Numidia és Mauretania Sitifensis provinciákba menekült, amelyeket i. sz. 429–439 között ugyancsak a vandálok birtokoltak, de egy 442-ben megkötött újabb békemegállapodás – ha leromlott állapotban is – de időlegesen visszajuttatott a Római Birodalom birtokába. III. Valentinianus halálát (i. sz. 455) követően aztán a terület 80 évre ismét vandál kézbe került.

³³ A magyar nyelvű fordítás PHARR 1952, 545. oldalán található angol nyelvű és az eredeti latin szöveg egybevetésével készült. A magyar fordításban kiemelt szöveg az alábbi szöveggörnyezetben is kiemelve:

„*Igitur intra Numidiam provinciam ex desertis locis, de quibus, sicut celsitudinis tuae suggestio loquitur, nihil emolumentum accedit (agnoscitur Pith.), honoratis et possessoribus, quos praediximus, XIII milia fere (terrae Cuiac.) centuriarum sub quinque annorum vacatione concedimus: duo milia praeterea solidorum, qui ex titulo vicenarum siliquarum, quae per singulas centurias*

Ez az A. H. M. utóbbi jogszabály alátámasztani látszik Jones véleményét, hiszen meg lehetőségen világos utalást tartalmaz arra, hogy egy nem ismert korábbi időpontban Numidia területére centuriánként 20 siliqua adót vetettek ki, és az ebből elmaradt 2000 solidusnyi bevételt be kell szedni, majd szét kell osztani a vandál invázió miatt elmenekültek megsegítésére. A. H. M. Jones és elődei figyelmét azonban több jelentős tényező elkerülte, amely arra utalt volna, hogy ez a jogértelmezés legalábbis súlyosan kétséges eredményre vezetett. *Egyfelől elmulasztották a jogszabály megfelelő tartalmi elemzését, másfelől pedig a többi jogszabállyal való módszeres összevetését.*

A rendelet szövegének elemzéséből azonnal kitűnik, hogy annak szövege önmagában semmilyen utalást nem tartalmaz arra nézve, hogy a centuriánként beszedni rendelt 20 siliqua (vagyis 5/6 solidus) összegű adó mikor és milyen okból került kivetésre e földekre, és szövege alapján különösen nem utal rá, hogy ez a 20 siliqua maga lett volna a földterületek után annónaként befizetendő éves adó. Amennyiben a rendeletet úgy értelmezzük, ahogy azt A. H. M. Jones (és elődjei) tették, abból az alábbi logikus következtetéseknek kellene adódnuk:

- a) Észak-Afrikában valamennyi földbirtokra minőségi osztálytól és művelési ágtól függetlenül centuriánként egységesen 5/6 solidust adót vetettek ki évente
- b) ezt az adót nem terményben, hanem eleve készpénzben állapították meg, így nem valamilyen természetbeni szolgáltatás átváltoztatásáról rendelkeznek.
- c) Emellett ez az összeg volt adott földterületre eső összes adóterhelés.

E három következtetés mindegyike azonban nagyon ingatag alapokon áll.

Az első probléma az, hogy A. H. M. Jones nem tulajdonított jelentőséget annak, hogy a jogszabály kifejezetten a 20 siliqua jogcímén kivetett, és beszedni elmulasztott adóról rendelkezik, vagyis nem az annonáról. Az önálló jogcím figyelmen kívül hagyása vezetett aztán ahhoz, hogy következtetései ütköznek a diocletianusi adórendszer alapelveivel, például az adók egy részének közvetlenül terményben történő beszolgáltatásával, hiszen, ha A. H. M. Jones értelmezése védhető lenne, éppen arra szolgálna megfelelő bizonyítékkal, hogy a késő-római adórendszer rendszertelen és illogikus volt, mert itt az annonát már eleve pénzben vetették ki. *Ugyanilyen probléma, hogy ez az elgondolás ellentétes más, nem vitatott tartalmú olyan jogszabályokkal, amelyek szintén Észak-Afrikára vonatkoznak, és amelyek természetbeni adózásról rendelkeznek.* Több jogszabály ugyanis arra utal, hogy az adózás alapelvei itt is ugyanazok voltak, mint más provinciákban. A C.Th. XI. 17.2. alatt és a már részben ismertett, XI.17.3. alatt felvett jogszabály (mindkettő i.sz. 401-ben kelt) ugyanis világosan azt mutatja, hogy a római Észak-Afrika adóalanyainak egy része ugyanúgy hadilovak szolgáltatására volt köteles, mint a birodalom keleti felében élő adóalanyok egy része (C.Th. XI.17.1.), és e szolgáltatások pénzbeli ellenértéke is nagyon hasonló volt összegszerűségben: Észak-Afrikában 20 solidust, még a birodalom keleti felében 23 solidust kellett fizetni egy hadiló helyett.

Ugyanilyen komolyan esik latba egy alig valamivel korábban kelt, a N.Val. 13.1. alatt felvett, i. sz. 445. június 21-én szintén III. Valentinianus által kibocsátott másik jogszabály tartalma is, amelyben a császár Numidia és Mauretania Sitifensis provinciák tekintetében

---

exiguntur, superesse et fisco (s.e.f. Meyer.app. e.s.f. d) perire (perire d.Q per se Cuiaç.) dicuntur, exacta per officium magnitudinis tuae ad arcam praetorianam deferri praecipio, ut hostili vastitate nudatis atque depulsis ad eandem summam, quemadmodum iuxta (iuxta Pith. iuxta d.Q) merita personarum per ordinem annis singulis dividi debeant, pro tua moderatione decernas.”

adómérséklésről rendelkezett.³⁴ E jogszabályt a *Codex Theodosianus*t alaposan ismerő A. H. M. Jones is tanulmányozta, hiszen azt kivonatossan maga is ismertette,³⁵ ám tartalmi következményeit nem vetette egybe saját hipotézisével. Ebben a rendelkezésében a császár Numidia tekintetében úgy határozott, hogy a vandálok pusztításaira³⁶ tekintettel a provincia lakossága a korábban fizetett adóknak csak az egynyolcadát fizesse meg a jövőben. A jogszabály – kivételes szerencsénkre – pontosan felsorolja, hogy mi is az a megfizetendő 1/8 résznyi adó, így előírja, hogy Numidia a jövőben csak 4200 solidust fizessen meg a kincstár számára aranyban, továbbá szolgáltasson *annonaként 1200 katonai és 200 lóellátmányt*. A császári birtokok bevételeire vonatkozó számadatokat a jogszabály nem tartalmazza, csupán azt írja elő, hogy ott is ezen 1/8 résznek megfelelő adót kell fizetni a bérelt földek után. E jogszabály 5. bekezdése ugyanilyen jellegű – részben természetben teljesítendő annona – adófizetési kötelezettséget írt elő Mauretania Sitifensis provinciára nézve is. *A jogszabály itt világosan tartalmazza az annona jogcímét, ami nyilvánvalóan arra utal, hogy a 20 siliqua jogcímén kivetett adó nem az évente szokásosan fizetendő annona.*

E jogszabály szövege ezért teljes ellentétben áll azzal a feltevessel, hogy a római Észak-Afrika lakossága centuriánként 20 siliqua adót (vagy az adómérséklés előtt annak nyolcszorosát) fizetett ezüstben, hiszen a rendelet által előírt, csökkentett mértékű adók nagyobb hányada továbbra is a természetben szolgáltatandó, annona jogcímén kivetett adó volt. Arra, hogy a természetben történő teljesítés volt az általános gyakorlat az annona tekintetében, oly módon utal a hivatkozott jogszabály, hogy annak 3. és 4. pontja azt rögzíti, hogy a nagy távolságból adódó utazási nehézségek miatt *kivételesen* engedélyezi azt is, hogy pénzben történjen meg az annona megfizetése, és e kedvezmény biztosítására meg is határozza, hogy egy katonai ellátmány pénzbeli értékét 4 solidusban kell felszámítani az adóalanyok felé. E szabályozás alapján végképp el kell vetnünk azt a lehetőséget, hogy a római Észak-Afrika földbirtokosai egységesen 20 vagy az adómérséklés előtt 160 siliqua adót fizettek volna minden centuriányi birtok után, mert láthatóan a birodalom bármely más részében megszokott módon az annonát i. sz. 445-ig terményben teljesítették, és ehhez képest kivételes eset volt, hogy azt most pénzben lehetett megfizetni, ezért kellett rendelkezni az átváltoztatás módjáról is. A centuriánként 20 siliqua adót említő, 451-ben kelt későbbi jogszabályban viszont semmilyen utalás nincs arra nézve, hogy ez a 20 siliqua valamilyen terményben teljesítendő szolgáltatás pénzbeli ellenértéke volna, sőt, ez a jogszabály eleve fordított logikát követ, mint a korábbi, mert egy kifejezetten pénzben és önálló jogcímen kivetett adóból fennmaradt hátralék sorsáról rendelkezik. Összegezve az eddigieket, az i. sz.

³⁴ Ez az egyetlen olyan jogszabály, amelyből nagyjából megállapítható két római provincia teljes – de a császári magánbirtokokból a magánkincstárba befolyó bevételt nem tartalmazó – 5. századi adóbevétele.

³⁵ JONES 1964, 434.

³⁶ A hasding vandálok az i.sz. 429-ben lezajlott afrikai inváziójuk után – egy nem túl sikeres római ellentámadást követően – időlegesen Numidiában és Mauretania Sitifensisben telepedtek meg a rómaiakkal 435-ben megkötött békeszerződés alapján. 439-ben azonban elhagyták a két nekik juttatott provinciát, és felrúgva a császári kormányzattal kötött megállapodást, elfoglalták Byzacenát és Africa Proconsularist – nagyjából a mai Tunézia területét. A császári kormányzat 442-ben újabb békeszerződést kötött Geiserich vandál királlyal, amelyben kényszerűségből átengedte az általa frissen megszerzett két provinciát és Tripolitániát a vandáloknak, viszont újra római kézbe jutatta Numidia és Mauretania Sitifensis területének egy részét. A két provincia gazdaságilag meglehetősen kivérzett állapotban került vissza római fennhatóság alá, ez tette szükségessé a jelentős adómérséklést. A vandál hódítás menetéről lásd részletesebben: MERRILLS–MILES 2010, 52–66.

451-ben kelt, centuriánként 20 siliqua adóról rendelkező jogszabály csak akkor lehetne megfelelő bizonyíték A. H. M. Jones álláspontja alátámasztására, amennyiben az összes olyan korábbi jogszabály tartalmát és e jogszabály belső logikáját figyelmen kívül hagyánánk, amelyek az észak-afrikai térség adózására vonatkozik. Ezt természetesen nem lehet megtenni.

Logikus kérdésként merül fel emellett, hogy A. H. M. Jones miért nem észlelte azt a hatalmas, tizenötszörös adómértékbeli különbséget, amely saját jogértelmezéséből eredt, és amit Richard Duncan-Jones – teljesen észszerűen – elfogadhatatlan aránytalanságnak tartott a római Észak-Afrika gazdagságára tekintettel?

Az ok az, hogy A. H. M. Jones feltevése valójában a Duncan-Jones által vélelmezettnél jóval kisebb adózási aránytalansághoz vezet. Ismert, hogy i. sz. 458-ban Majorianus császár az általa uralt birodalmi területekre egységesen 2 solidus éves adót vetett ki „iugum vel millenam”. E rendelet (N.Maj. 7.16.) szövegéből az tűnik ki, hogy az általánosan elfogadott éves adómérték az egy iugumnyi földterület után e korban másfél vagy kettő solidus volt. Az összességű bizonytalanságot az okozza, hogy e rendeletben Majorianus mentegetőzik fél solidus többlettadó beszédese miatt, melyet az adószedésben közreműködők (adószedők, decuriók, praefectus hivatalának személyzete, császári palota és mások) között rendel el felosztani, ám nem teljesen világos, hogy ez a fél solidus beleértendő-e a beszédni rendelt adóba, vagy azt meghaladóan kell begyűjteni az adóalanyoktól. Ami a jelen gondolatmenet szempontjából lényeges mindebből, hogy amennyiben a birodalom nyugati területein 2 solidus volt iugumként az általánosan elfogadott adómérték, akkor 1 centuria első osztályú föld után (amely $200/12,5 = 16$ millenát vagy iugumot tett ki), 32 solidus lett volna a beszédendő adó. Mivel 1 solidus 24 siliquát ért, ehhez képest a centuriánként kivetett 20 siliqua mindösszesen $5/6$ solidusnak felel meg, így az aránytalanság az adóterhelésben elvben még csak nem is 1 : 15 lenne, ahogy azt Duncan-Jones pusztán az adóegységek területe alapján vélelmezte, hanem 1 : 37, ami valóban extrém mértékű, és Észak-Afrika gazdagságára tekintettel bizonyosan indokolatlan és irreális volna.

Am A. H. M. Jones számításaiban jól követhetően abból indult ki, hogy amennyiben III. Valentinianus i. sz. 445-ben már $1/8$ résznyire mérsékelte az adókat a N. Val. 13.1. alatt felvett jogszabály útján, úgy az i.sz. 451-ben kelt jogszabályban szereplő 20 siliquányi adó az adómérséklés, illetve a vandál invázió előtt annak nyolcszorosára, centuriánként 160 siliquára kellett, hogy rúgjon, egyszerűbben kifejezve $6 \frac{2}{3}$ solidusra.³⁷ Mivel A. H. M. Jones egy centuriányi földterületre vetítve az egyiptomi adómértéket $58 \frac{1}{2}$ solidusnak vélelmezte, így a numidiai adórata az ő számításai szerint „csak” kilenced résznyinek adódott az egyiptomihoz viszonyítva,³⁸ a Maiorianus által megszabott adómértékhez képest pedig ez az aránytalanság még tovább csökken, alig ötszörösre (32 solidus helyett $6 \frac{2}{3}$). Noha még ez az aránytalanság is indokolatlanul nagy, de messze nem olyan szembetűnő, hogy önmagában az elgondolása revíziójához vezette volna A. H. M. Jones. Az már ettől teljesen eltérő kérdés, hogy mi alapján vélelmezte A. H. M. Jones, hogy az i. sz. 445-ben még természetben meghatározott annona i. sz. 451-re véglegesen átalakult a földterület után fizetendő készpénzadóvá, ugyanis ilyen tartalmú döntés nem maradt fenn, és ez magából a 451-ben hozott edictumból sem következik.

³⁷ JONES 1964, 434. A szerző ugyanezen számszaki eredményként mutatkozó $6 \frac{2}{3}$ solidusnyi adattal számol.

³⁸ JONES 1964, 434.

Fennmaradt azonban az a kérdés, hogy amennyiben ez a centuriánként 20 siliqua adó nem a normál annona része volt, illetve nem a iugatio-capitatio folyamata alapján került kivetésre, akkor ténylegesen milyen adó lehetett?

Paradox módon éppen a korábban számított aránytalanság végiggondolása és az önálló jogcím vezethet el minket ahhoz, hogy egy sokkal valószínűbb hipotézist állítsunk fel ezen adónak a mibenléte felől. A jelen bekezdést megelőző számszaki fejtegetésekből látható, hogy az i. sz. 451-ben minden centuriára egységesen kivett 20 siliqua adó valójában 1/37 része a birodalom nyugati felében általánosan elfogadott adómértéknek, vagy máshogy kifejezve valamivel kevesebb, mint 2,7 százaléka. Ez olyan roppant csekély adóterhelést takar, amelyből azonnal adódik az a feltevés, hogy III. Valentinianus i. sz. 451-ben kelt rendeletében valamilyen kárpótlási célú pótdóról lehet szó (amire egyébként a rendelet szövege is utal), és éppen a nagyon csekély mértéke miatt nem kellett számításba venni a föld osztályba sorolását. Ez a pótdó másodosztályú föld esetén is csak 3,3 százalékot némileg meghaladó adóterhelést jelentene, így a földek eltérő minőségéből, művelési ágba sorolásából eredő különbség gyakorlatilag elhanyagolható. Egy ilyen mértékű pótdó gyakorlatilag bárki számára megfizethető anélkül, hogy az adóalanyt gazdaságilag tönkretenné.

Az ilyen pótdók mértékét jól példázza III. Valentinianusnak egy valamikor i. sz. 444 szeptembere és 445 januárja közé keltezhető rendelete,³⁹ amelyben a hadsereg ellátásának biztosítása érdekében olyan új adónemet vezetett be, amely a jogszabály saját indoklása szerint egyetlen személynek sem okoz érzékeny veszteséget, ám általános volta miatt senki sem panaszkodhat arra, hogy őt különösen sújtja. A rendelet a bevezető részében kivételes részletességgel sorolja fel a jogalkotói döntéshez vezető megfontolásokat, és az állam, továbbá az adófizetők kimerült helyzetére történő fejtegetéseket követően még azt is tartalmazza, hogy a jogalkotó sokáig ingadozott a szükséges bevételek előteremtésére irányuló megoldások között, mert azokat nem terhelheti a földbirtokosokra, akik már teljesítették mindazt, amit tőlük követeltek, de a kereskedőkre sem, akik szükségképpen összeroppanának a súlyos adóterhek alatt. Végül III. Valentinianus így fogalmaz:

„Miközben ingadoztunk a lehetőségek között, olyan megoldást találtunk, amely egyfelől a legenyhébb (értsd: mindenki által könnyen teljesíthető – B. Á.), jelentősen növelni fogja az állami bevételeket, és másodjára, amely minden személyre vonatkozik, így elkerülhető, hogy kevesekre járjon elfogadhatatlan kárral.”⁴⁰ Ezen elgondolások mentén a rendelet arra kötelezte az adásvételi ügyletek eladóit és vevőit, hogy minden solidus ügyleti érték után fizessenek meg az állam számára egymás közt egyenlő módon fél-fél siliqua adót. A rendelet hatálya kiterjedt az ingó- és ingatlan adásvételi ügyletekre is, kötelezővé tette az írásbeliséget minden ügylet terén, és érvénytelenné nyilvánította azon ügyleteket, amelyek az adófizetés kijátszása érdekében titokban kötöttek meg.

Az ügyleti adóként minden solidus után megfizetendő ½ siliqua számszakilag az ügyleti érték 1/48 részét teszi ki, vagyis kerekítve 2,1 százalékot, a két félre nézve együttesen 4,2 százalékot. A 2,1 százalékos pótdó valóban olyan adóterhelés, amely még nem teszi tönkre a jogszabály által óvni szándékozott, „kimerült” adóalanyokat. Érdeemes felfigyelni arra a jelentős mértékbeli hasonlóságra, amely az adásvételi ügyletekhez tartozó adó és a centuriánként 20 siliquányi adó között van. Az első az ügyleti érték 2,1 százaléka, a második az azonos nagyságú földterülethez tartozó normál adómérték 2,7 százaléka.

³⁹ N. Val. 15. De siliquarum exactionibus.

⁴⁰ Inter haec animo fluctuante hanc viam reperimus, primum cuius levissima functio publici quaestus habeat magna compendia, deinde quae ad universos pertinens a paucis intolerabili damna submoveat...

Figyelmet érdemel ebből a szempontból az korábban már ismertetett rendelet is, amely a gót háború okán pótlólagosan szolgáltatandó katonai öltözetekre vonatkozik (C.Th. VII. 6.3.). Az a jogszabály is kétségtelenül egyfajta pótdadó megfizetését írja elő, és az adómérték ott is nagyon alacsony, különösen azon tartományokban, amelyek esetében a fizetési kötelezettség pusztán a katonai ruházatra vonatkozó adó egy évre eső hányada. Mivel zömmel 30, helyenként 20 iugum vagy capita után kellett teljesíteni ezt a fizetési kötelezettséget, a pótdadó mértéke 3,3–5% között mozog, ami megint csak arra utal, hogy a kormányzat a pótdadókat általában elhanyagolható, vagy legalább elviselhetően csekély összegben kívánta megállapítani.

Kétségtelen, hogy nem maradt ránk az a rendelkezés, amely elrendeli a tanulmány tárgyát képező 20 siliquányi pénzben fizetendő adó kivetését minden centuriányi földbirtokra, ezért az elrendelés körülményei is homályban maradnak. Az adózás Észak-Afrikában követett normál rendjéről fennmaradt jogszabályok alapján – továbbá a nagyon alacsony adómértékre és az önálló jogcímre tekintettel – alappal vélelmezhetjük azt, hogy ez esetben valamilyen pótdóról van szó, nem pedig egy korábban már irreálisan alacsony összegben megállapított és teljesen más módon fizetendő adó maradványáról.

Azt, hogy a centuriánként kivetett 20 siliqua nem lehetett a normál adómérték Afrikában, egy komoly történelmi tény is alátámasztja. Az i. sz. 4. század végén, 5. század elején Róma város gabonaellátását éppen az Észak-Afrikából származó, annona jogcímén beszedett gabona biztosította. Gildó 398-ban bekövetkezett lázadása és azon kísérlete, hogy ezt a gabonát is Konstantinápoly felügyelete alá helyezze, azonnali katonai beavatkozást váltott ki a Nyugat-római Birodalom vezetőiből.⁴¹ Az intervenció végül Gildó legyőzéséhez és halálához vezetett. Róma városának – ha a lakosság lassú késő-ókori csökkenése miatt csak 150 000 fő ingyen gabonára jogosulttal számolunk – havi $5 \times 150\,000$, azaz hétszázötvenezer modius gabonára volt szüksége, vagyis éves szinten 9 000 000 modiusra. *Ebben az esetben még így is azzal a nagyon kedvező feltevéssel élünk, hogy Rómában az ingyen gabonára nem jogosultak számára piaci alapon értékesített összes többi gabona Itáliából származott, és figyelmen kívül hagyjuk azt a 31, Észak-Afrikában állomásozó comitatenses alakulatot is,*⁴² *amelynek ellátását nyilván helyi forrásból oldották meg.*

Amennyiben mindazoknak igaza volna, akik a hivatkozott jogszabályokból arra a következtetésre jutottak, hogy Észak-Afrika provinciái évente centuriánként egységesen $6 \frac{2}{3}$ solidus adót fizettek az adómérséklés előtt, abból az következne a N.V. 13. 5.-ben rögzített 20 modius/solidus átváltási arány alapján, hogy annona jogcímén a római adószedők centuriánként csak $20 \times 6 \frac{2}{3}$, vagyis 133 modius gabonát szedtek volna be a római Észak-Afrikában.

Ezzel az adómértékkal számítva azonban a 9 000 000 modiusnyi gabona begyűjtéséhez minden évben 9 000 000/133, azaz 67 670 centuriányi termőföldet kellett volna gabonával bevetni e térségben, azaz 13 534 000 iugerumot. A termőföld totális kimerülése elkerülése érdekében a térségben hagyományosan alkalmazott kétnyomásos gazdálkodás mellett ez szükségképpen 27 068 000 iugerumnyi vetésterületet jelent, ami átszámítás után (1 hektár = 4 iugerum) közel 7 000 000 hektárt eredményez *csak gabona vetésterületként.*

⁴¹ A történetek háttérét a birodalom két felének Nagy Theodosius halálát követő időleges szembenállása képezte. Stilicho, a birodalom nyugati felének katonai főparancsnoka önmagát mind Honorius, mind Arcadius császárok quasi gyámjának tekintette, ezért a Kelet politikai vezetői alappal tartottak attól, hogy igényének katonai erővel is érvényt szerez. Gildo egyéni ambíciói találkozhattak Eutropius (Arcadius főtanácsadója, veje, majd i. sz. 399-ben consul) és Arcadius császár politikai érdekeivel, akik a Gildo politikai támogatásával így elháríthatták Stilicho esetleges Konstantinápoly elleni katonai intervenciójának veszélyét.

⁴² GOLDSWORTHY 2003, 204. Itt az alakulatok tételes felbontásban találhatóak meg.

Még lehetlenebb adatokhoz jutunk, ha szó szerint értelmezzük azt, hogy a centuria Africa provinciában pontos megfelelője volt a iugumnak, és figyelembe vesszük a Majorianus császártól ránk maradt és már fentebb idézett azon jogszabályt, mely szerint a szokásos adó mértéke 2 solidus/iugum vagy millena. Ebben az esetben ugyanis egy centuria adózás alá vetett területről már csak 40 modius gabonát lehetett volna begyűjteni, így 9 000 000 modius annona beszedéséhez 225 000 centuria (45 millió iugerum), azaz jó 11 millió hektár vetésterületre lett volna szükség, amelyet a kétnyomásos gazdálkodás miatt természetesen meg kellene duplázni.

E ponttól a további érvelés szükségtelen, mert *ennyi termőföld soha nem is volt és mai sincs az egykori római Észak-Afrikában*. A mai Tunézia területén – amely jó közelítéssel Africa Proconsularis és Byzacena teljes területét magába foglalja – manapság is csak szűk 5 000 000 ha áll művelés alatt, *beleértve már az erdőket, az olaj- és datolyaültetvényeket, a legelőket és a parlagon hagyott területeket is*. Nyilvánvaló emellett, hogy a római korban azért sem foghattak gabonatermelésre ugyanezen térségben 7 vagy 22 millió hektárt elérő területet, mert a térség már akkor is a Meditteráneum egyik legnagyobb olívaolaj termelője volt, *így a hasznosított földek egy jelentős hányadát tartósan az olajfa- és datolyapálmaültetvények foglalták el*. A centuria adóterhelése bizonyosan nem lehetett azonos a iugummal, mert akkor Africa és Byzacena provinciák még a területükön állomásozó 31 katonai alakulat minegy 20 000 főnyi létszámát is csak szűken tudták volna ellátni a rendelkezésre álló szántóterületből. Másfelől az is bizonyos, hogy az ókori Észak-Afrika lakossága létszáma alapján soha nem lett volna képes 7–11 millió hektár vetésterület megművelésére.

Összességében tehát Richard Duncan-Jones aggályai megalapozottnak tűnnek Seec és követői jogértelmezésével szemben. Ha egybevetjük az összes jogszabályt, nagyon valószínűnek látszik, hogy a központi adminisztráció az adók megállapításakor csak iugumban és capitában gondolkozott, ahogy azt Valens 377-ben kelt rendelete mutatja. A kincstári adójegyzékeket és az azok alapját képező, provinciális földnyilvántartásokat mindenütt a helyben történelmileg kialakult mértékegységekben (iugerumban, centuriában, iuliában és mindenféle más mértékegységben) vezették. A helyi tisztségviselők feladata volt az, hogy az egyes birtokosok által művelt és helyi mértékegységben nyilvántartott földterületekre adaptálják az absztrakt iugumból és capitából eredő adóterheket, majd erről az adófizetők részére olyan bizonylatot állítsanak ki, amelyet az átlagember is megért és képes ellenőrizni, olyan földmértékegységben nevesítve az adóterheket, „ahogy azt a birodalom különféle területein hívják”.

Az összes vonatkozó jogszabály és a történelmi tények alapján szinte teljes bizonyossággal állítható, hogy a római Afrika provinciái a többi provinciához hasonló módon, részben terményben, részben pénzben adóztak, és az általános is adómérték is megfelelően a birodalom egyéb területein szokásosnak.

Rövidítések

C.Th.: Codex Theodosianus

Dig.: Digesta seu pandectae

Nov. Ius.: Novellae Iustiniani

N.M.: Novella Maioriana

N.Val.: Novella Valentiniana

BibliográfiaCAH² XI.

Alan K. BOWMAN–Peter GARNSEY–Dominic RATHBONE: *The Cambridge Ancient History. XI. The High Empire A.D. 70–192*. New Series/Second Edition. Cambridge, Cambridge University Press, 2000.

CAH² XII.

Alan K. BOWMAN–Averil CAMERON–Peter GARNSEY: *The Cambridge Ancient History. XII. The Crisis of Empire, A.D. 193–337*. Second Edition. Cambridge, Cambridge University Press, 2005.

BOWMAN–WILSON 2011

Alan K. BOWMAN–Andrew WILSON: *Settlement, Urbanization and Population*. Oxford, Oxford University Press, 2011.

DUNCAN-JONES 1990.

Richard DUNCAN-JONES: *Structure and scale in the roman economy*. Cambridge, Cambridge University Press, 1990.

GOFFART 1989

Walter GOFFART: *Rome's Fall and After*. London, The Humbledon Press, 1989.

GOLDSWORTHY 2003

Adrian GOLDSWORTHY: *The Complete Roman Army*. London, Thames and Hudson, 2003.

HEATHER 2006

Peter HEATHER: *The Fall of the Roman Empire*. London, Pan MacMillan, 2006.

JONES 1964

A. H. M. JONES: *The Later Roman Empire 284–602*. Basil Blackwell and Mott Ltd. and the University of Oklahoma Press, 1964.

KEHOE 2007

Dennis P. KEHOE: *Law and rural economy in the Roman Empire*. The University of Michigan Press, 2007.

MERRILLS–MILES

Andy MERRILLS–Richard MILES: *The Vandals*. Wiley-Blackwell, 2010.

MOMMSEN 2010

Theodor MOMMSEN: *Römisches Staatsrecht. IV*. Cambridge, Cambridge University Press, 2010.

PHARR 1952

Clyde PHARR: *The Theodosian Code and Novels and the Sirmondian Constitutions*. Princeton University Press, 1952.

ROSTOVITZ 1957

Michail I. ROSTOVITZ: *The Social and Economic History of the Roman Empire*. Second edition. Oxford, Oxford University Press, 1957.